

اهمیت محیط زیست از منظر قرآن

متین شکوری

پژوهشکده اکولوژی دریای خزر، موسسه تحقیقات علوم شیلاتی کشور، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، ساری

ایمیل نویسنده مسئول: matin.shakoori@yahoo.com

چکیده

از مهمترین موضوعات زندگی بشر، داشتن محیط زیست سالم و حفاظت آن است. نگاه اسلام به طبیعت، که از آن با عنوان محیط زیست یاد می شود، فراتر از بعد مادی است و در واقع نگاه قدسی و معنوی است. مطالعه و بررسی محیط زیست در قرآن کریم نشان دهنده اهمیت و جایگاه ویژه آن در کتاب الهی است. بخشهای زیادی از آیات قرآن به مناسبتهای مختلف درباره اجزاء طبیعت است و آیات زیادی مبنی بر اینکه تمام موجودات، تسبیح و تقدیس خداوند میکنند، دلالت دارند. هدف از این مطالعه، بررسی جایگاه و اهمیت محیط زیست از دیدگاه قرآن کریم و روایات اسلامی انجام شده است. این مطالعه کیفی با استفاده از مقالات معتبر و متون و منابع اسلامی در زمینه محیط زیست و منابع طبیعی و بهره‌گیری از قرآن کریم جمع آوری شده و سعی نموده یک تحلیل علمی از دیدگاه اسلام و قرآن در ارتباط با اهمیت محیط زیست ارائه شود.

واژگان کلیدی: محیط زیست، قرآن کریم، طبیعت، اسلام

مقدمه

یکی از موضوعات مهم جهان معاصر به خصوص پس از دهه 1970 میلادی به این طرف توجه به محیط زیست و مسائل زیست محیطی است. تا جایی که در هر کشور سازمانهایی درباره محیط زیست و مسائل زیست محیطی به وجود آمده است. متأسفانه پس از انقلاب صنعتی در اروپا و رشد و توسعه بیحد و مرز فن آوری تخریب کننده "طبیعت"، محیط زیست در معرض خطر جدی واقع شده که این امر مایه نگرانی جهانیان شده است. از آنجاییکه دین اسلام کاملاً-ترین دین و کتاب آسمانی آن، قرآن دربرگیرنده جامعترین برنامه زندگی برای انسانها است، نگرش انسان به طبیعت و محیط زیست و جایگاه آنها میتواند تاثیر مهمی در زندگی انسان داشته باشد. محیط زیست یکی از مهمترین ارکان توسعه پایدار به‌شمار می‌آید و توسعه سایر بخشهای اقتصادی و اجتماعی نیز درگرو پایداری و کارکرد صحیح در آن توسعه مییابد. با توجه به اهمیت محیط زیست و تاثیرات به‌سزایی که بر روی زندگی انسان دارد، حفظ و پایداری آن امری ضروری است. تفکر اسلامی درستترین و منطقیترین نظریه را در مورد طبیعت و محیط زیست معرفی می کند، چنانکه در قرآن کریم اجازه نمیدهد انسان، طبیعت را به‌عزت و عظمت و بزرگی خدای خود بداند و ستایش کند، و نه آن را آفریده ای بی‌هوده و بیجان که خرابش کند؛ بلکه جلوه‌های طبیعی را آیههایی از عظمت پروردگار یکتا میداند که با شعور نسبی، تسبیح گوی خالق خود هستند.

در قرآن کریم، حدود 198 آیه متضمن مضامین محیط زیست بوده و نیز در 444 آیه به زمین اشاره شده که 90 آیه آن در رابطه با محیط زیست می‌باشد. یکی از بارزترین دلایل بر اهتمام قرآن کریم به محیط زیست، نامهای سوره‌ها است، به نحوی که سوره‌های بقره، انعام، فیل و عادیات از نامهای حیوانات و سوره‌های نحل، نمل، عنکبوت از حشرات و سوره تین از نباتات و سوره حدید از معادن می‌باشد. همچنین سوره‌های رعد، ذاریات، نجم، فجر، شمس، لیل، ضحی، عصر، طور، بلد، احقاف، حجر و کهف از مظاهر طبیعت و اماکن می‌باشد. عنایت قرآن به محیط زیست با توجه به این نامگذاریها روشن بوده و حتی خداوند به برخی از این نامها قسم نیز یاد میکند (نیکخواه، صالحی و جوادی، 1398).

در ایران مشکلات زیست محیطی به اشکال گوناگونی در هر نقطه از کشور، چه شهرهای بزرگ و چه شهرهای کوچک و حتی در روستاها نیز پدیدار شده است. برای حل مشکلات پیش روی انسان و علوم مختلف باید آموزش به طریقی ساماندهی گردد تا دانش پژوهان بتوانند با اصول، موضوعات و روشهای متفاوت در گستره‌های مختلف علوم آشنا گردند، رسیدن به این مهم، در قالب رویکردهای تلفیقی امکان پذیر است. در تاریخ علم، ما فقط شاهد افزایش رشته‌ها نیستیم بلکه شاهد از بین رفتن مرز بین رشته‌ها، ارتباط بین رشته‌ها و تشکیل رشتههای ترکیبی که بههم پیوند خورده و ادغام شده، هستیم (مورن، 1387). بدون شک هر قدر ایدئولوژی دینی ریشهدار و با طبیعت و نهاد خواست و تمایلات انسانها نزدیکتر باشد و هماهنگی بیشتری از خود نشان دهد، از قدرت و توان بیشتری برخوردار است و پدیده‌های برانگیخته از آن نیز تداوم بیشتری دارند. بهمنظور حفظ و نگهداری محیط زیست، لازم است در کنار طرحها و پروژههای تحقیقاتی، از اقدامات فرهنگی و ترویج اندیشه‌های ارزنده اسلامی در خصوص طبیعت و محیط زیست نیز استفاده نمود.

1- نگاه قرآن کریم به محیط زیست

با نگاهی به آیات و روایات و سیره ی اهل بیت (علیهم السلام) میتوان به اهمیت محیط زیست در اسلام پی برد. خداوند متعال ضمن اینکه انسان ها را به مطالعه در طبیعت و عناصر آن دعوت می کند سرنوشت آن ها را به گونه ای تعیین کرده که در عین نیاز به طبیعت در درون آن به راحتی بتوانند زندگی کنند، افزون بر آن بسیاری از سوره های قرآن کریم همچون سوره های نور، رعد، شمس، قمر، لیل، نحل، عنکبوت و تین به نام یکی از پدیده های موجود در آفرینش، محیط زیست، آسمان و زمین نامگذاری شده است. محیط زیست از دو واژه "محیط" و "زیست" تشکیل شده است و در فارسی به معنای جایگاه و محل زندگی است. در فرهنگهای مختلف داخلی و خارجی مورد توجه قرار گرفته و در اصطلاح، هدیه ای الهی است که از مجموعه منابع، موجودات، علل و شرایط هماهنگی که گرداگرد هر موجود زنده وجود دارد و استمرار زندگی و حیات وابسته به آن است، تشکیل میشود (محمدی و اذانی، 1396). از نگاه قرآن کریم، شناخت ابعاد و تواناییهای محیط زیست و مطالعه آن از اهداف مهم تربیتی انسان است که سهم مهمی در تعالی روحی انسان دارد. در یک نگاه کلی، عالم و مخلوقات الهی در دیدگاه قرآن دارای درک و شعور است و بر اساس این درک، تسبیح گوی خداست (اسراء/44). از نگاه قرآن، همه اجزای عالم هستی از جمله طبیعت و انسان به هم پیوسته و دارای نظامی هماهنگ و موزون اند (حجر/19، ملک/3) که بهسوی هدفی معین و مشخص در حرکت اند (آل عمران/109). زیبایی جهان آفرینش در نظام مند بودن آن است، بهطویکه هر مخلوقی با هماهنگی اجزای درونی و با هدف معین و راه و راهنمای مشخص آفریده شده است. لذا هم

نظام فاعلی آن منسجم و عالمانه است و هم نظام غایی آن مرتبط و حکیمانه است و هم نظام داخلی آن هماهنگ و خردمندانه تعبیه شده است (جوادی آملی، 1388). با مقایسه اجمالی بین قرآن و دیدگاههای علم نما و منفعت طلب برخی اندیشمندان، عظمت و قداست نگاه قرآن را میتوان درک نمود. محقق داماد از زبان لوک، بنیانگذار ماتریالیسم مدرن نقل میکند که طبیعت فاقد ارزش است، مگر اینکه به دست انسان مورد بهره‌برداری قرار گیرد. وی از نگاه مارکس نیز چنین نقل میکند که هستی چیزی جز ماده بیشعور نیست (محقق داماد، 1393). مقایسه این نگاه با جملهای نورانی از رسول گرامی اسلام که از داغ نهادن بر صورت حیوانات و پا زدن به صورت آنها نهی فرمود و دلیل سخن خود را تسبیح گو بودن حیوانات می‌دانست (بحرانی، 1373) کاملاً تفاوت دو نگرش را روشن می‌سازد. به گفته جوادی آملی "بهره‌وری وی از طبیعت به تسخیر الهی وابسته است، یعنی خداوند است که نظام آفرینش را تسخیر کرده و آنرا مسخر بشر قرار داده است و انسان محصول تسخیر الهی را دریافت میکند، نه آنکه خود تسخیر کننده باشد (جوادی آملی، 1388).

تأثیر طبیعت بر جسم و جان از نگاه دانشمندان مسلمان: آب و هوا، درختان و گیاهان، غذاها و میوه‌ها و به‌طور کلی طبیعت و محیط زیست نقش عظیمی در زندگی بشر دارد. سلامت محیط زیست بر هوش و استعداد و لیاقت‌های فردی اثر می‌گذارد و میانه‌روی در اخلاق و منش متأثر از میانه‌روی در محیط زیست است. دانشمندان مسلمان نیز با توجه به طبیعت و محیط زیست از تأثیر حیرت آور آن بر جسم و جان سخن به میان آورده‌اند. از جمله ابن خلدون در اینباره می‌نویسد: محیط زیست بر هوش و استعداد، درایت و کفایت فردی اثر می‌گذارد و سلامتی عقل و روح و میانه‌روی در اعمال و رفتار در گرو سلامت محیط زیست است. ساکنان مناطق معتدل کره زمین، از نظم و شادابی و بزرگواری برخوردارند، روش آنان معتدل و منشی میانه دارند، افراط و تفریط در زندگی آنان کمتر و آبادانی و عمران در مناطق آنان بیشتر است. اعتدال بر جسم و رنگ پوست و اخلاق و عقاید آنان حاکم است، دوراندیشی و تعقل در امور شیوه آنهاست و سبک‌سری و شادی بیش از حد کمتر در بینشان رواج دارد، نوع قد و قامت، رنگ و چگونگی اندام ظاهری و دورنی و حتی فکر و اندیشه و اخلاق و منش هر کس به طبیعت و محیط زیست وی بستگی دارد (ابن خلدون، ص 85-86).

2- مسئولیت اخلاقی انسان در مورد محیط زیست با تکیه بر آیات قرآن کریم

از جمله موضوعات مورد بحث قرآن کریم به عنوان کتاب تکوین و تشریع، روش صحیح تعامل انسان با محیط زیست را با دقت و ظرافت بیان نموده است. در نگاه متعالی قرآن، محیط زیست آیتی الهی و دارای ارزش ذاتی است و برای انسان خلق شده است. دارای اجزای هماهنگ و منظم که هدفی را دنبال میکند و در ورای ظاهر پیچیده آن، اسرار و ملکوتی نهفته است که جز اهل یقین به آن دست نمی‌یابند. این نوع نگرش قرآنی اجازه استثمار محیط زیست را به انسان نمیدهد و از او در قبال آن مسئولیتی می‌خواهد همچون آبادانی و حفظ محیط زیست، پرهیز از فساد و تخریب محیط زیست، استفاده شکرمدارانه از محیط زیست بدون آلودگی و اسراف و افراط و تفریط، رعایت حق آیندگان، عشقورزی و مهرورزی به محیط زیست (هاشمی علی آبادی، 1398). اخلاق زیست محیطی شاخه نسبتاً جدیدی از مباحث اخلاق فلسفی است و در خصوص روابط اخلاقی بین انسانها و دنیای پیرامون آن مطرح است. دیدگاهی که در اخلاق زیست محیطی وجود دارد مبتنی بر نظریه‌های اخلاقی مختلف است.

نظریه‌های اخلاقی شامل مکتب جهانشمولی اخلاق (یونیورسالیسم)، دیدگاه نسبی گرایانه (رلویتیسم)، دیدگاه پوچگرایی (نهیلیسم)، دیدگاه اصالت سود (یوتیلاریسم)، مدرنیسم و پست مدرنیسم، دیدگاه مسئولانه، دیدگاه اصالت دهنده به حیات (بایوسنتریک) و بوم (اکوسنتریک)، دیدگاه انسان مدارانه و دیدگاه خداپاورانه است (نجفلو و یعقوبی، 1394). برخی از این مکاتب، مکاتبی معتقد به ارزش ذاتی طبیعت، حتی برای موجودات بیجان هستند و از طرف دیگر، مکاتبی انسان را مجاز و صاحب اختیار به هرگونه دخل و تصرف در جهان طبیعت میدانند. به نظر میرسد دیدگاه متعادل همان دیدگاه قرآنی است که از یک طرف انسان را خلیفه خدا بر روی زمین میداند و لذا معتقد است خداوند همه چیز را برای انسان خلق کرده است و از طرف دیگر انسان را امانتدار خداوند میداند یعنی چیزی که خداوند به انسان عطا کرده است به عنوان امانتی است که مانند هر امانت دیگر باید به درستی نگهداری گردد که این نیز به لزوم تلاش انسانها در جهت پایداری محیط زیست اشاره دارد (نجفلو و یعقوبی، 1394). چنانچه در تربیت افراد، از ابتدا اصول اسلامی بهکار گرفته شود، افراد از لحاظ اخلاقی بهگونهای تربیت خواهند شد که عالم طبیعی را با نگاه منفعت طلبی نبینند و بهعنوان مکمل جهاد دینی انسان دانسته که در حیات زمینی افراد شریک است. بهطور کلی سه راهکار آموزش تکالیف الزامی (پرهیز از ظلم، پرهیز از ضرر رسانی و اتلاف منابع عمومی، جلوگیری از اسراف و نهی فساد روی زمین)، رهنمودهای تشویقی، آموزه‌های اجتماعی (نهاد امر به معروف و نهی از منکر و پیشبینی دولت مقتدر) را میتوان در توسعه اخلاق زیست محیطی استفاده نمود (نجفلو و یعقوبی، 1394).

سازمانهای بین المللی و مراکز تحقیقاتی از هزاره سوم میلادی به پژوهشهای مختلف در حیطه اخلاق زیست محیطی پرداخته‌اند. نقطه شروع توجهات به محیط زیست در فلسفه به سال 1949 و مقاله آلدولثولد در مقالهای تحت عنوان "اخلاق زمینی" بر اخلاق زیست محیطی نوشت. و در این مقاله بیان نمود که مسائل را نباید فقط از دیدگاه ارزش اقتصادی سنجید، چرا که اهمیت مسائل از دیدگاه زیست محیطی کمتر از مسائل اقتصادی نیست. پس از آن مباحث و موضوعات مربوط به اخلاق و فلسفه زیست محیطی به صورت پراکنده ادامه یافت (علوی مقدم و عباسی، 1389). در اخلاق اسلامی، محیط زیست دارای حیات و ارزش ذاتی است. از اینرو اسلام قواعدی را درباره نحوه برخورد با محیط زیست بیان نموده و انسان را در برابر آن مسئول دانسته و توصیه میکند که انسان با محیط زیست برخورد مسئولانه داشته باشد و ارزش ذاتی آن را به رسمیت بشناسد (نبوی و شهریار، 1393). آیات بسیاری در سوره‌های مختلف کتاب قرآن وجود دارد که نشان از اهمیت بالای محیط زیست و حفظ آن در دین مبین اسلام است. بهطوری که در آیاتی از سوره‌های نجم، نحل، بقره، عنکبوت، شمس، لیل، رعد، حجر، حج، طارق، کهف، ابراهیم، ملک، یونس، اعراف، هود، فرقان، مرسلات، نور و فجر بحث طبیعت آورده شده است (میرعباسی، حسن پور و پناهنده، 1389). برای مثال آیه 185 سوره اعراف، آیه 101 انعام، آیه 54 اعراف و آیه 45 سوره نور خداوند تنها خالق هستی معرفی شده است و مفهوم یگانگی انسان و طبیعت که برای حفظ محیط زیست ضروری است، در چارچوبی جامعتر بیان میشود (نبوی و شهریار، 1393). اسلام نقش مهمی در اخلاق زیست محیطی دارد. از دیدگاه دین اسلام، انسان حق ضرر رساندن به محیط زیست را ندارد و باید از آن حفاظت کند. به طود مثال در آزار رساندن به حیوانات، شکار بیمورد حیوانات، قطع بیمورد درختان و ... در دین اسلام گناه محسوب میشوند (علوی مقدم و عباسی، 1389).

همانگونه که گفته شد، در نگاه متعالی قرآن، محیط زیست آیتی الهی و دارای ارزش ذاتی است و در عین حال، برای انسان خلق شده است، دارای اجزایی هماهنگ و منظم که هدفی را دنبال

میکند و در ورای ظاهر پیچیده آن، اسرار و ملکوتی نهفته است که جز اهل یقین به آن دست نمیابند. این نوع نگرش قرآنی اجازه استثمار محیط زیست را به انسان نمیدهد و از او در قبال آن مسئولیتی میخواهد. تکالیف مهم و مسئولیت اخلاقی انسان در قبال محیط زیست با تکیه بر آیات نورانی قرآن که با توضیح اجمالی در ذیل بیان میشود:

1-2-آبادانی و حفظ محیط زیست

بهره‌گیری از هستی در آیه 10 سوره جمعه فراخوان عمومی قرآن است. «هنگاهی که نماز پایان گرفت (شما آزادید) در زمین پراکنده شوید و از فضل خدا بطلبید و خدا را بسیار یاد کنید شاید رستگار شوید» و درخواست آبادانی کردن زمین از سوی خداوند درخواست جدی اوست (هود/61). «اوست که شما را از زمین آفرید و آبادی آن را به شما واگذاشت. از او آمرزش بطلبید، سپس به سوی او بازگردید که پروردگارم (به بندگان خود) نزدیک و اجابت کننده (خواسته‌های آنها) است». و در اهمیت حفظ نسل حیوانات همین اندازه بس که در زمان وقوع طوفان نوح، برای جلوگیری از انقراض نسل حیوانات، حضرت نوح (ع) به امر خدا از هر نوع حیوان یک جفت در کشتی خود قرار میدهد تا نسل حیوانات نیز همانند انسانها منقرض نگردد. بنابراین باید به تکلیف الهی، مسئولیت آبادانی زمین را مومنین به خدا و روز قیامت به‌دست گیرند (توبه/18) تا خوی استکباری انسان موجب تخریب بیشتر زمین نگردد.

2-2-پرهیز از فساد و تخریب محیط زیست

از نگاه قرآن کریم، رابطه انسان با موجودات و محیط زیست مالکانه نیست، بلکه انسان عامل انجام اراده الهی و امانتدار هستی خود و سایر موجودات است و چون به بیان قرآن، خلیفه خداست (فاطر/39 و بقره/30) باید کار مستخلفانه را انجام دهد. معیار فضیلت و کرامت بنی-آدم خلافت الهی است و خلیف خدا کسی است که حکم مستخلفانه را اطاعت کند و گرنه انسان طاغی باغی به جای نوای دلپذیر کرامت، تازیانه دردناک را باید تحمل کند (جوادی آملی، 1389). قرآن دنیا را گذرگاهی موقتی به سوی ابدیت میداند (مریم/40، مومن/16). بنابراین خداوند به انسان هشدار میدهد که مراقب اعمال و افکار اوست و وی را در مورد عملکردش مورد بازخواست قرار میدهد (فصلت/40) و باید مسئولیت خود را بپذیرد و از فساد در زمین پرهیزد (اعراف/56، شعرا/152، اعراف/85، بقره/205). نکته قابل تامل در قرآن آن است که اگر انسان از فساد در زیست انسانی و جانوری و گیاهی دست نکشد، طبق سنت الهی با همان عوامل محیط زیستی مورد عذاب قرار خواهد گرفت (اعراف/133). نمونه بارز این امر سرنوشت قوم سبا در قرآن است.

قرآن در یک حکم کلی، هشدار میدهد که سرنوشت هر قومی به دست خود آنهاست و بازگشت نعمتهای سلب شده الهی با بازگشت آنها از خطای خود ممکن خواهد بود (شوری/30، اعراف/96) امیرالمومنین میفرماید: به خداوند سوگند هیچ ملتی از آغوش ناز و نعمت زندگی گرفته نشد مگر بهخاطر گناهایی که مرتکب شدند و راه جبران آن، بازگشت صادقانه به سوی خداوند است.

3-2-استفاده شکرمندانه از محیط زیست بدون آلودگی، اسراف و افراط و

تفریط

استفاده از نعمتهای الهی مورد تشویق خداوند در قرآن است (نحل/8). و حرام شمردن طبیات الهی، به همان میزان، ناپسند است که حلال شمردن حرامهای الهی. اعراب جاهلی گاه شتر یا

گوسفندان را با شرایطی حرام میدانستند و یا بخشی از زراعت و چهارپایان را مخصوص بتها می‌دانستند (مائده/103، انعام/138). خداوند در یک حکم کلی میفرماید: «بگو: چه کسی زینتهای الهی را که برای بندگان خود آفریده، و روزهای پاکیزه را حرام کرده است؟ بگو: اینها در زندگی دنیا برای کسانی است که ایمان آورده‌اند، (اگرچه دیگران نیز با آنها مشارکت دارند ولی) در قیامت، خالص (برای مومنان) خواهد بود». این گونه آیات (خود) را برای کسانی که آگاهانند، شرح میدهم. بنابراین حفاظت از محیط زیست به معنای عدم بهره‌وری صحیح از امکانات محیط زیست موجب تخریب آن خواهد شد (رضائیان و جوزی، 1393).

امیرمومنان میفرمایند: محبوبترین مردم نزد خدا شاکرترین آنها بر نعمتها و بدترین مردم ناسپاسترین آنها هستند. بنابراین خداوند وقتی سخن از خوردن روزی حلال و طیب میکند، به-دنبال آن از انسان شکر نعمتهای خویش را طلب مینماید و این را نشانه بندگی خود میداند (نحل/114)، «پس از آنچه خدا روزیتان کرده است، حلال و پاکیزه بخورید و شکر نعمت خدا را بهجا آورید، اگر او را میپرسید».

به بیان قرآن، تبدیل و تغییر نابهجای نعمتهای خدادادی عذاب خداوند را در پی خواهند داشت (بقره/211). «از بنی اسرائیل بپرس: چه اندازه نشانههای روشن به آنها دادیم؟ ولی آنان، نعمتها و امکانات مادی و معنوی را که خداوند در اختیارشان گذاشته بود، در راه غلط بهکار گرفتند. و کسی که نعمت خدا را، پس از آن که به سراغش آمده، تبدیل کند (و در مسیر خلاف بهکار گیرد، گرفتار عذاب شدید الهی خواهد شد) که خداوند شدیدالعقاب است».

4-2- رعایت حق آیندگان

در نگاه قرآن کریم، از مهمترین حقوق، حق سایر افراد انسانی است چه آنان که در حال حیاتاند و چه آنها که از دنیا رفته‌اند و چه آیندگان که هنوز پا به عرصه وجود نگذاشته‌اند. واژه بیت المال در فرهنگ دینی و دینمداران از واژههای پرکاربرد است که به حق عمومی تمام انسانها در بهره-برداری از محیط زیست و داراییهای آن اشاره دارد. بنابراین قرآن کریم نه تنها انسان را مسئول اعمال خویش میدانند بلکه به او گوشزد میکند که متوجه آثار اعمال خود نیز باشد (یس/12). «به یقین ما مردگان را زنده میکنیم و آنچه را از پیش فرستاده‌اند و تمام آثار آنها را مینویسیم و همه چیز را در کتاب آشکارکنندهای برشمردهایم». روشن است که هرگونه رفتاری که ماهیت زیست-محیطی و انسانی را دچار اخلاص و دگرگونی منفی کند، مصداق حق الناس خواهد بود. و از آنجا که طبق بیان قرآن، منابع موجود محدود است (حجر/21)، ما حق هرگونه بهره‌وری و اسراف و تبذیر را نداریم. خداوند در قرآن به صراحت، محبت خویش را از اسرافکاران دریغ میکند (اعراف/31، انعام/141). و مردم را از اطاعت مسرفان باز میدارد (شعراء/151) و آنان را از هدایت الهی محروم (غافر/28) و فرجام آنان را آتش دوزخ میداند (غافر/43). این بدان علت است که تبذیرکنندگان، برادران شیطانانند که سخت کفران نعمت الهی میکنند (اسراء/27). از صدقات جاریه مورد تاکید روایات که اثر آن بعد از مرگ انسان نیز میماند، در کنار علم، کندن نهر، حفر چاه، ساخت مسجد، فرزند صالح و نگارش قرآن، "کاشت درخت" است تا انسانهای دیگر از آن استفاده کنند.

5-2- عشقورزی و مهرورزی به محیط زیست

قرآن کریم جنبندگان و پرندگان را امتهایی مانند انسان میداند (انعام/38) «هیچ جنبندهای در زمین، و هیچ پرندهای که با دو بال خود پرواز میکند، نیست مگر اینکه امتهایی همانند شما

هستند. ما هیچ چیز را در این کتاب فروگذار نکردیم و سپس همه به سوی پروردگارشان محشور میگردند». و رسول گرامی اکرم زمین را موجودی دارای شعور میداند و احترام به زمین را در حد احترام به مادر میداند (مجلسی، 1403ق). درک این موضوع که زمین بهطور خاص و محیط زیست بهصورت عام شاهد و ناظر انسان است آن هم با تعبیر "مادر"، دو اثر مهم را بهدنبال دارد: اولاً موجب نگاه مهربانانه انسان به محیط زیست میشود، آن هم مادری که بیان رسول گرامی اسلام باید مراقب آن بود و ثانیاً موجب برانگیختن شرمی عاقلانه و محترمانه از سوی انسان میشود که از هرگونه رفتار غیر محترمانه در مقابل محیط زیست بپرهیزد. درک نظارت زمین بر اعمال انسان از مهمترین معارف قرآنی است که در سوره زلزال دایره فهم زمین را تا حد شاهدان روز قیامت گسترانده است (زلزال/4).

جالب است بدانیم مهرورزی به محیط زیست در نگاه قرآن، تابعی است از مهرورزیهای انسانی و روابط گرم جامعه انسانی (بقره/27) «فاسقان کسانی هستند که پیمان خدا را پس از محکم ساختن آن، میشکنند و پیوندهایی را که خدا دستور داده برقرار سازند، قطع نموده و در روی زمین فساد میکنند که اینها زیانکاراناند». نهی از قطع ارتباطهای انسانی و به دنبال آن، ایجاد فساد در زمین در آیه فوق، ظرافت قرآن را در اینباره نشان میدهد. این امر بیانگر آن است که اسلام برای تامین سلامت محیط زیست افزون بر ابعاد مادی آن، به بعد معنوی نیز اهمیت داده است (جوادی آملی، 1388).

3- دیدگاه ادیان مختلف در حفاظت از محیط زیست

بهدلیل تداوم بحرانهای زیست محیطی (علیرغم پیشرفت علم و تکنولوژی) دیدگاه جهانی نسبت به مذهب تغییر نموده و به عنوان عاملی موثر حتی در رفع بحرانهای زیست محیطی مورد توجه قرار گرفته است. بسیاری از طرفداران محیط زیست معتقدند که سیاستهای زیست محیطی نه تنها باید از جامعیت برخوردار باشند، بلکه این سیاستها در اجرا، محتاج حمایتهای فرهنگی دینی هستند که زیربنای حفاظت‌های محیطی هستند. به اعتقاد طرفداران این نظریه، نقش تاریخی مذهب در حفاظت از محیط، موید آن است که از دست دادن ارتباط معنوی با طبیعت، حفاظت از آن را دشوار نموده است. در نتیجه با تاکید بر نیاز به حضور عامل مذهب برای حفاظت از محیط زیست را ضروری دانستند (ابراهیمی سالاری، صالح نیا و لشکری پور، 1392). با توجه به الهی بودن ادیان مختلف اسلام، زرتشت، یهود، مسیحی، آیین بودا و هندو و تطابق آن با فطرت انسانی همواره احکام و قوانین ادیان الهی در راستای زندگی سالم انسانها در محیطی پاک مطرح است و در نتیجه هماهنگی فعالیتهای انسانی طبق اصول دینی، با نظام حاکم بر طبیعت میتواند به عنوان عامل اساسی در راه بهتر زیستن بیان شود که به این ترتیب انسان را از تخریب و فساد در طبیعت باز خواهد داشت. بسیاری از متفکرین نیز به این نتیجه رسیده اند که در عصر حاضر تنها آموزه‌های دینی است که توان شتابزدگی بشر را در عصر علم زدگی و مادی گرایی دارد (بنهنگی، خرم دل و قلیزادگان، 1394). در آداب اسلامی انس گرفتن دائم انسان با طبیعت، کاملاً آشکار و نمایان است. مسلمان با آب وضو میگیرد، بر خاک سجده میکند و برای وقت عبادت به آسمان چشم میدوزد. قرآن مجید طبیعت را آیت و مخلوق خداوند دانسته و با دیده احترام به آن مینگرد (عطاریه، 1391). انسانها با هر عقده‌ای که دارند خود را ملزم به رعایت یکسری اصول اخلاقی فردی و اجتماعی مینمایند، زیرا رمز موفقیت و حیات جامعه نیز پابندی به همین اصول است.

4- محیط زیست در نظرگاه جامعه ایران اسلامی

در نظرگاه جامعه ایران اسلامی، محیط زیست شان و منزلتی بالا و برخاسته از آموزه‌های قرآن کریم، سیره و سنت معصومان علیه سلام و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران است. بر همین مبنا شایسته است تا جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان نمادی از حکمرانی مطلوب در تمام شئون فرهنگی- اجتماعی و سیاسی از محیط زیستی سالم برخوردار باشد. سند ملی جمهوری اسلامی ایران که با الهام از آموزه‌های اسلامی تهیه شده معیار برآزنده میهن اسلامی در سطح جهان اسلام و کشورهای منطقه تدوین و تصویب گردید متضمن رویکردی جامع نگر، واقع بینانه و نواندیشانه به تحول در محیط زیست جمهوری اسلامی ایران است. ارزشهای بنیادین سند محیط زیست جمهوری اسلامی ایران:

- 1- هدفمندی و معناداری نظام آفرینش.
 - 2- حکمت، تدبیر، اراده و قدرت الهی در حفاظت از زیست کره.
 - 3- وجود سنت الهی و خلیفه الهی انسان در طبیعت.
 - 4- وحدت کلی انسان، جامعه و طبیعت.
 - 5- وجود توازن، تعادل، رحمت و زیبایی در آفرینش.
- و اصول محیط زیست:
- 1- عمومی سازی فرهنگ محیط زیست.
 - 2- کاربری فناوریهای نوین مدیریت محیط زیست.
 - 3- برقراری عدالت درون نسلی برای بهره‌برداری از منابع.
 - 4- پذیرش سازگاری عدالت و پیشرفت در محیط زیست.
 - 5- خلاقیت، نوآوری و کارآفرینی در حوزه محیط زیست.
 - 6- نقش آفرینی مداوم جامعه برای حفظ محیط زیست (نیکخواه، صالحی و جوادی، 1398).

5- راهکارهای حفاظت از محیط زیست

بدون شک میتوان محیط زیست مطلوبی داشت به شرط آنکه مردم کره زمین به‌ویژه ممالک اسلامی در اصول ذیل اتفاق نظر داشته و آنها را سرلوحه زندگی خویش قرار دهند:

- رعایت دستورات اسلامی به منظور حراست از تعادل اکولوژیکی و سالم سازی محیط و سکونتگاههای انسانی.

- از همه منابع طبیعی از جمله: غذا، زمین، انرژی، چوب، خاک، آب و وقت انسان به‌سور کارآمد و بر اساس اصول اسلامی استفاده شود.

- نظریه اقتصاد اسلامی همواره سرلوحه فعالیت‌های اقتصادی اجتماعی ممالک اسلامی باشد.

- حق و حقوق همه شهروندان در مورد مجموعه‌های از حقوق اساسی محیطی تعیین شود.

- وضع فیزیکی و شیمیایی کره زمین به‌صورت مرتب ردیابی شده و هرگونه اقدام تباه کننده آن اکیداً کنترل گردد.

- همکاری جهانی تمامی ادیان و مذاهب در حفظ و نگهداری از تمامیت اکوسیستم کره.

- تقویت آگاهیها و باورهای دینی، جهت همزیستی مسالمت آمیز با طبیعت.

- منظور نمودن حقوق نسل‌های آینده در بهره‌برداری از منابع محیط زیست.

- تعلیم و تربیت فرزندان بر اساس احترام به طبیعت و شناخت اصول زندگی سالم.

- همه ملتها با هم به توافق برسند تا انرژی و سرمایه‌های که در حال حاضر به تسهیلات نظامی اختصاص یافته است، تغییر مسیر داده و صرف مبارزه با آلودگی و بهبود زندگی همگان گردد.

- توجه به انسان به‌عنوان محور اصلی توسعه پایدار و شایسته برخورداری از زندگی سالم، پربار و هماهنگ با طبیعت.

- تقویت وطن دوستی نوین، همه مردم کره زمین همه این سیاره را وطن خود بدانند.

- توجه به اصل مهم "وابسته بودن صلح و توسعه به حفاظت از محیط زیست". (رحمبری، 1389).

نتیجه گیری

قرآن واقعیت ضرورت تعامل انسان با محیط زیست را تاکید کرده و آن را جزئی از ساختار پیچیده محیطی میدانند. ولی از آنجا که قرآن ارائه دهنده ساختار و ویژگی‌های از دین با عنوان دین فطری است، بر این دیدگاه تاکید دارد که در محوریت انسان با محیط زیست، هر انسانی مورد توجه نیست، بلکه آن شخصیتی در محور این تعامل قرار میگیرد که بر اساس داده‌های دین فطری به توانمندی ارائه عدالت رفتاری رسیده باشد. همچنین با استفاده از آیات زیست محیطی و اجرای فرامین الهی به شناخت ابعاد مختلف طبیعت و تأثیر محیط زیست در جسم و جان آدمی به این نتیجه میرسیم که این دنیای ناچیز همانند مزرعه ای است که نیازمند رسیدگی، پرورش و حفاظت برای رسیدن به آخرتی آباد است که همان "الدنیا مزرعه الاخره" می باشد. گذشته از جنبه های اخلاقی و معرفتی توجه به طبیعت که ناشی از نگاه توحیدی، یکپارچه دانستن هستی و احترام به آن است، احکام اسلامی که سامان دادن زندگی متعارف را نیز بر عهده دارند محیط طبیعی را در پرتو حمایت خود قرار داده اند. در روایات متعددی از آلوده ساختن آنها و اسراف در مصرف آن حتی در غسل و وضو و نوشیدن، نهی شده است لذا با هیچ توجیهی نمیتوان آن را جایز دانست. در مجموع حمایت اسلام از محیط زیست از برجستگیها و افتخارات دین اسلام محسوب میشود به شکلی که امروزه با همه پیچیدگیهای علوم زیست محیطی و روشهای حمایت از آن میتواند راهگشا باشد، در این رابطه باید خاطر نشان کرد که خطرات زیست محیطی روز به روز پیچیدهتر میشوند و در نتیجه برای پشتیبانی از محیط زیست طبیعی به جهاد پویا و بصیرت در احکام با توجه به روح اسلام برای رویارویی با چنین موقعیتی نیازمندیم .

قرآن کریم. ترجمه مکارم شیرازی.

ابراهیمی سالاری، تقی،، صالح نیا، نفیسه. و لشکری پور، فاطمه. (1392). بررسی جایگاه محیط زیست در اسلام و نقش آن در توسعه پایدار. اولین همایش ملی و تخصصی پژوهش‌های محیط زیست ایران.

بحرانی، سید هاشم بن سلیمان (1374ش). البرهان فی تفسیر القرآن. ج 1. قم. موسسه بعثه.

بزی، خدارحم. (1389ش). تاملی بر محیط زیست و پایداری آن در جهان اسلام. چهارمین کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام. زاهدان.

جوادی آملی، عبدالله. (1388ش). اسلام و محیط زیست. ج 5. قم: اسراء.

جوادی آملی، عبدالله. (1389ش). ادب فنای مقربان. ج 1. قم: اسراء.

رضائیان، سحر. و جوزی، سیدعلی. (1393). اسلام و محیط زیست. ج 1. تهران: علم و کشاورزی ایران.

علوی مقدم، محمد رضا. و قاسمی، اعظم. (1389). اخلاق و فلسفه محیط زیست و ضرورت توجه به به نقش آن در جهان امروز. انسان و محیط زیست. 26.

عطاریه، م. (1391). طبیعت و محیط زیست در دیدگاه ادیان و آیینها. روزنامه اعتماد ملی. 1391:14.

مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی. (1403 ق). بحارالانوار. جلد 2. بیروت: نشر احیاء التراث.

محقق داماد، سید مصطفی. (1393ش). الهیات محیط زیست. ج 1. تهران. موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

محمدی، طاهره و اذانی، مهری. (1396). نگرش و اهمیت اسلام به محیط زیست. مجله مطالعات علوم زیستی و زیست فناوری. شماره 9. دوره سوم.

معلم بنهنگی، فاطمه،، خرم دل، سرور. و قلیزادگان، عاطفه. (1394). بررسی دیدگاههای ادیان مختلف در حفاظت از محیط زیست. اولین همایش ملی رهیافتهای علوم کشاورزی در پرتو قرآن. دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی رامین خوزستان. 347-351.

مورن، ادگار (1387). پیرامون میان رشتهای، ترجمه سید محسن علویپور، در مبانی نظری و روش-شناسی مطالعات میان رشتهای، ترجمه سید محسن علیپور و همکاران. تهران. پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی.

میرعباسی، اشرف السادات،، حسن پور، محمد و پناهنده، محمد. (1389). روش نهادینه سازی فرهنگ زیست محیطی با استفاده از فرهنگ اسلامی. برگرفته از پایگاه اینترنتی مرجع دانش.

نبوی، سید عبدالحسین. و شهربازی، مرضیه. (1393). دین، اخلاق و محیط زیست. فصلنامه انسان و محیط زیست. شماره 40.

نجفلو، پریسا. و یعقوبی، جعفر (1394). مقابله با بحرانهای زیست محیطی و توسعه اخلاق زیستی از منظر قرآن و آموزه‌های دین اسلام. اولین همایش ملی رهیافتهای علوم کشاورزی در پرتو قرآن. دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی رامین خوزستان. 115-126.

نیکخواه سرنقی، رضا،، صالحی، سیدمهدی،، جوادی، حسین (1398). بررسی الگوی فقهی و سیاستهای محیط زیستی جمهوری اسلامی ایران در دریاچه ارومیه. فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، س 9، ش 2، تابستان 98، ص 183-213.

دومین همایش ملی

پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن و انکارهای علوم زیستی

دانشگاه علوم کشاورزی
و منابع طبیعی ساری

هاشمی علی آبادی، سید علی. (1398). تحلیل مسئولیتهای اخلاقی انسان در مورد محیط زیست با تکیه بر آیات قرآن کریم. پژوهشنامه معارف قرآنی، سال 10، شماره 39، 92-109.